

Сидоренко В.О.

УДК 130.2+165.6

ФУНКЦІОНАЛЬНІ ВЛАСТИВОСТІ КОГНІТИВНОЇ СХЕМИ ЯК АДАПТАЦІЙНОГО МЕХАНІЗМУ КУЛЬТУРИ

Філософське осмислення поняття культура являє собою комплексний процес, що потребує різнобічного підходу зважаючи на безперервний динамічний розвиток визначеного об'єкта. Культура складається з похідних досвіду, більш чи менш організованого, засвоєного та новоствореного індивідами, що складають популяції, і інтерпретації значень, переданої від минулого покоління, від сучасників чи формованої самим індивідом [1, с. 324]. Отже, культура являє собою інтерперсональну інформаційну структуру, дані якої передаються як прямо, шляхом навчання або імітації, так і опосередковано через артефакти, які містять символічну інформацію. П. Чемберлен і П. Медейрос-Ландуранд визначають культуру як систему цінностей, норм і традицій, що впливає на сприйняття інформації про світ, її аналіз і використання в процесі відповідного звернення до світу [2, с. 113]. При цьому артефакти і поведінка не є культурою, оскільки перші являють собою лише джерело і передавач інформації, а друге - наслідок застосування культурної інформації.

Культура дає людині можливість визначити себе в світі і надає йому такий образ світу, в якому він міг би діяти, упорядковану і збалансовану схему, що забезпечує можливість людської активності в світі. Процес взаємного пристосування між культурою і зовнішнім середовищем, спрямований на виживання і стабільність соціальної системи в філософській антропології отримав назву адаптації [3, с. 14].

У широкому розумінні адаптацією називається пристосування організму до мінливих зовнішніх умов. Здатність до адаптації є найбільш видатною характеристикою життя, великою мудрістю організму [4, с. 13]. Леслі Уайт в своїх роботах розглядає культуру як інструмент, використовуючи який людина пристосовується до природи. Згідно Уайту, існують об'єктивні способи оцінки культур, оскільки культура - це засіб зробити життя безпечним і тривалим для людського роду. Один засіб може бути краще іншого. Прогрес в підсумку зводиться до ступеня, в який людина за допомогою культури може здійснювати контроль над силами природи [5, с. 586].

У цілому підхід до культури як адаптивному механізму характерний для неоеволюціоністів. Так, Джуліан Стюард в рамках теорії багатолінійної еволюції описує культуру як систему, еволюція якої залежить від пристосування даної культури до певних екологічних умов. Стюард також ввів поняття «культурна екологія», суть якого полягає в пристосуванні культури до природних умов і взаємодії з ними, що відрізняється від понять людської і соціальної екології, в яких з природою взаємодіє людина, а не культура. Природні умови можуть накладати обмеження на розвиток культур, які залежать від рівня технологічного розвитку в суспільстві і чим вищий цей рівень, тим менше суспільство залежить від навколишнього середовища і має більш високий рівень культури.

У філософській антропології ХХ століття термін адаптація найчастіше використовувався як синонім понять акультурація і асиміляція. Даний підхід обумовлений значним впливом етнографії та визначенням адаптації як системи відносин «донор-реципієнт» в процесі взаємовпливу культурних моделей різних етнічних і соціальних груп. Починаючи з 1930-х років, культурна адаптація стає об'єктом польових досліджень М. Мід, Л. Спайера, Б. Малиновського та ін. Р. Редфілд, Р. Лінтон та М. Херсковітц розробили модель дослідження на основі патерну - типового способу вирішення соціально значущої задачі, виділивши три основні типи реакції групи-реципієнта на ситуацію культурного контакту: прийняття (повне заміщення старого культурного патерну новим, почерпнутим у донорської групи), адаптацію (часткова зміна

традиційного патерну під впливом культури донорської групи), реакцію (повне відторгнення культурних патернів донорської групи посиленними спробами зберегти традиційні патерни в незмінному стані) [6, с. 149-152].

Надалі (1950-1960-і рр.) відбулося відчутне розширення дослідницької перспективи - етнографічна методологія була застосована з метою вивчення інших сфер культури, таких як дослідження урбанізації (Р. Білз), вплив суб- і контркультури на домінуючу (Д. Райзмен, Д. Хебдидж). В результаті процес адаптації став розглядатися як взаємодія культур, в ході якого відбувається їх зміна, засвоєння ними нових елементів, утворення в результаті змішання різних культурних традицій принципово нового культурного синтезу.

Адаптаційна функція культури найчастіше перетинається з негентропійною. Як область творчого пошуку культура знаходить нові можливості відповіді на «виклик» історії і природи для розв'язання назрілих у суспільстві проблем. Культура забезпечує адаптацію суспільства до змін і взаємодії з іншими цивілізаціями, збереження суспільства як якісно своєрідного феномена. Культура протистоїть руйнівним тенденціям з боку суспільства, оскільки містить механізми селекції цінностей, у результаті чого одні феномени цивілізації, що мають обмежене історичне значення, ідуть у небуття, інші включаються в скарбницю загальнолюдського надбання. На відміну від цивілізації, що вміщає в себе як творчі, так і руйнівні явища, культура гуманістична, позитивна, вона носій творчого начала людської діяльності. Це пояснює позитивну спрямованість культурної адаптації.

Позитивна спрямованість культурної діяльності та більш невизначений вектор діяльності цивілізаційної аналізуються в рамках підходу, характерного для американської філософської антропології (Л. Уайт, Дж. Стюард, М. Харріс, Дж. Ленскі та ін.). Європейська традиція не така однозначна у визначенні виключно позитивної спрямованості культурної адаптації, проводячи аналіз від спільності до індивіда, а не від індивіда до спільності (К. Леві-Строс, М. Мосс, Ж.-Г. Тард та ін.), а також протиставляючи культурні процеси цивілізаційним (Ф. Теніс, О. Шпенглер та ін.). Антиентропійність відзначається як одна з основних властивостей культури у Ю. М. Лотмана, однак синергетичний підхід до даної проблеми має на увазі не настільки однозначно позитивну динаміку, стверджуючи, що антиентропійність культури підвищує рівень ентропії в інших громадських системах, провокуючи тим самим різного роду (в тому числі і культурно-адаптаційні) кризи.

М. К. Петров, який вивчав питання наслідуваності знань, накопичених людством, ввів поняття соціокода, розрахованого на безліч поколінь [7, с. 19]. Соціокод використовує знак, а саме його здатність фіксувати і невизначено довго зберігати значення. Соціокод дозволяє відновлювати позитивно орієнтовані когнітивні схеми у разі вироблення дезадаптивних ментальних конструкцій окремо взятим індивідом, соціальною групою або навіть хроногрупою (покоління, історичний період і т.п.). При цьому відбувається тестування і фіксація позитивних схем, оскільки неукоріненість схеми в ментальному процесі використання досвіду знижує адаптаційний потенціал і загальну ефективність взаємодії в рамках когнітивної ніші.

Ми знаємо з досвіду, що на нас впливає повітря, клімат, земля того місця, де ми народилися; причому вони впливають не тільки на колір нашої шкіри, на наш ріст, статуру і поставу, а й на наші душевні якості. Люди змінюють свій норов, якщо їх переселити в інше місце, абсолютно так само, як і дерева. Одним з механізмів, які впливають на адаптування індивіда до мінливих умов культурного середовища, виступає когнітивна схема.

Когнітивна схема як фундаментальний засіб біологічної та культурної адаптації має ряд функцій, серед яких виділяються наступні (класифікація Р. Солсо):

- *Визначення значення і контексту.* Пов'язуючи загальну вхідну інформацію з її контекстом, когнітивна схема визначає значення стимулу і усуває двозначність його сприйняття і розуміння.

- *Адаптація і навчання.* Чим значніше обсяг нової інформації, до якої повинна адаптуватися когнітивна система, тим більшу участь схем потрібно для успішного навчання та вирішення проблеми.

- *Контроль пріоритетів і доступу до інформації.* Когнітивні схеми здійснюють вибірний контроль над тим, що надходить у свідомість. Свідомо пов'язуючи певне явище з цілями вищого рівня, ми можемо підняти його пріоритетність, роблячи його частіше застосовуваним до вирішення завдань і тому збільшуючи ймовірність успішної адаптації до нього.

- *Вибір і контроль розумових і фізичних дій.* Когнітивна схема, визначивши пріоритети, може активізувати підцілі та моторні системи для організації і виконання довільних дій.

- *Прийняття рішень і виконання.* Хоча загальний робочий простір - це не виконавча система, доступ до загального робочого простору створює можливість для управління будь-якою частиною нервової системи, що підтверджується незвичайним діапазоном популяцій нейронів, якими може керувати усвідомлюваний біологічний зворотний зв'язок. Коли автоматичні системи не можуть прийняти рішення в кожній точці вибору в потоці дій, когнітивна схема допомагає задіяти джерела знання, здатні допомогти прийняти належне рішення. У разі коливань ми можемо зробити мету усвідомленою, щоб залучити широке коло ресурсів свідомості і підсвідомості, що допомагають чи перешкоджають досягненню мети.

- *Виявлення помилок і редагування.* Свідомі цілі та плани контролюються схемними системами правил, які зазвичай переривають дію при виявленні помилок. Хоча ми часто усвідомлюємо свої помилки, детальний опис того, що робить помилку помилкою, майже завжди не осознаємо.

- *Рефлексія і самоконтроль.* Когнітивні схеми можуть реалізовуватися через внутрішню мову й увагу, таким чином ми можемо роздумувати над нашими усвідомленими і неусвідомленими діями і до деякої міри керувати ними [8, с. 192-193].

До висновку про існування механізмів інтеріоризації колективної культурної інформації приходять В. П. Алексеев, відзначаючи закономірність, яка впливає з усього минулого досвіду історії людства, -

засвоєння колосального обсягу накопиченої протягом поколінь інформації явно перевищує можливості індивідуального мозку, незважаючи навіть на виявлену дослідженнями багатьох років виняткову складність структури мозку. Які причини, які чинники в антропогенезі привели до створення структури, потенційні здібності якої засвоювати і переробляти інформацію поки безмежні? Відповідь на це найважливіше питання можна було б назвати гіпотезою колективного мозку. Вона базується на елементарному і очевидному факті - обмеженості можливості одиничного мозку сприйняти всю повноту наявної інформацією, неможливості для окремої людини освоїти весь накопичений людством досвід. Людство справляється з цією трудністю тільки колективно, сприймаючи в кожному поколінні всю накопичену інформацію лише сумою індивідуумів, що відносяться до цього покоління, і передаючи її наступному поколінню. Зі збільшенням тривалості життя і чисельності людства інформативний багаж кожного покоління, природно, зростає. Іншими словами, колективний мозок має не постійний запас інформативної ємності, а безупинно змінюється в бік збільшення від покоління до покоління. Безперервне кількісне зростання людства, безперервне наростання тривалості життя, збільшуючи сприймаючі і фіксуючі можливості колективного мозку, тільки й дозволяють людству справлятися з усе більш могутнім потоком інформації, створюють потенційну можливість справлятися з ним і надалі [9, с. 163-164].

Окремі школи вітчизняної антропології, зокрема сходознавці й африканісти (Л. С. Васильєв, Д. Б. Зільберман, Л. С. Куббель, Д. А. Ольдрогге, В. А. Тюрін), також приділяли увагу темі ментальності, розробляючи елементи когнітивних схем, але застосовували до цих конструктів різну термінологію, висхідну до культурно-історичних знаків Л. С. Виготського. І. Т. Фролов відносив ментальні структури до так званих «обслуговуючих механізмів» відношення живих істот до середовища, хоча і розглядав їх як регулятори поведінки, ігноруючи інформаційно-процесуальну функцію таких механізмів.

Також слід відзначити наявне в українській антропології трактування когнітивної схеми як схеми культурного руху (О. П. Воеводін). Індивід як одинична людина, тобто морфологічно „вибудований людськи” та набувши знань, цінностей, вмінь та навичок біологічний організм існує не ізольовано від інших індивідів, а в сумісному, технологічно визначеному та регламентованому культурою та суспільством русі постійно реплікує колективні „сенси” [10, с. 34], таким чином проявляючи індивідуальну репрезентацію інтерсуб’єктно розподіленого культурного досвіду.

Окремих питань у сфері дослідження когнітивних схем є проблема їх взаємодії з пам'яттю. Пам'ять як така обширно досліджувалася психологами, і в даній області когнітивна наука просунулася досить далеко. Однак, за визнанням когнітивного психолога Р. Солсо, більш важливе питання, що стосується збереження і обробки інформації, в значній мірі все ще залишається без відповіді.

Перш за все, необхідно відзначити, що саме когнітивні схеми відповідають за розподіл інформації за типами пам'яті (короткочасна, довготривала, робоча та ін.). Велику роль в цій взаємодії відіграє також категоризаційна активність когнітивних схем: у відповідності до моделі Міллера, робоча пам'ять здатна утримувати сім одиниць інформації, наприклад, сім букв; однак у випадку категоризації (наприклад, додавання декількох букв в слово) сім'ю одиницями інформації стають вже сім слів, а не літер, що збільшує обсяг і ефективність короткочасної пам'яті.

Не менш, ніж обсяг пам'яті, важлива швидкість і сама можливість доступу до даних, які там зберігаються. Час роботи когнітивної схеми відображає час, що витрачається на пошук елемента в наборі, який зберігається у пам'яті, і це дає можливість окреслити структуру пам'яті і закони відтворення з неї інформації. Очевидно, що чим більше запам'ятовується набір, тим більший час потрібен для вибору необхідного елемента, більший обсяг інформації в пам'яті вимагає більшого часу доступу, що росте прямо пропорційно кількості елементів у наборі. На обробку кожного наступного елемента з заученого набору потрібно фіксовану кількість часу, і час обробки набору являє собою суму часу обробки всіх елементів. В одному з експериментів Р. Стернберг встановив, що кількість часу, що витрачається на обробку елементів набору, що запам'ятовано, складає 38 мс на кожен елемент, що проілюстровано пропонованим їм графіком [11, с. 89].

Вищевикладене надає можливості сформулювати наступні висновки щодо функціонування когнітивної схеми як адаптаційного механізму культури:

- за умов трактування культури як інформаційної системи особливу увагу має бути приділено механізмам обробки та фільтрації культурної інформації;
- в ролі інформаційно-процесуальних механізмів виступають когнітивні схеми, які забезпечують включення особистісного досвіду індивіда до надіндивідуального культурного масиву;
- завдяки зазначеній ліквідації протиріч між індивідом і культурою когнітивна схема сприяє адаптаційним процесам, стаючи інтегруючим механізмом, на відміну від ранішого трактування її етнографами як диференціюючої ознаки конкретних соціальних груп;
- когнітивна схема має певні функції, що характеризують її адаптаційні властивості, зокрема визначення значення і контексту, научіння, контроль пріоритетів і доступу до інформації, вибір і контроль розумових і фізичних дій, прийняття рішень і виконання, виявлення помилок і редагування, рефлексія і самоконтроль;
- дослідження когнітивних схем стає дедалі більш репрезентативним, серед перспективних напрямків слід відмітити подальше визначення принципів формування і функціонування схем, таких як принцип когнітивної економічності, імпліцитність реалізації, хмарний принцип схематизації, ступінь стійкості схеми під впливом зовнішніх чинників, розв'язання внутрішньосхемних і інтерсхемних конфліктів,

соціокультурні фільтри, взаємодія схемної структури з різними типами пам'яті, мікро- і макроавтоматизми, внутрішньосхемні зв'язки.

Джерела та література:

1. Schwartz T. *Anthropology and Psychology* / T. Schwartz. – Cambridge : Cambridge University Press, 1994. – 396 p.
2. Chamberlain P. *Practical considerations for the assessment of LEP students* / P. Chamberlain, P. Medeiros-Landurand. – Austin, TX : Pro-Ed., 1991. – 407 p.
3. Winthrop R. H. *Dictionary of Concepts in Cultural Anthropology* / R. H. Winthrop. – N. Y., West-port, Connecticut, 1991. – 441 p.
4. Залманов А. С. *Тайная мудрость человеческого организма* / А. С. Залманов. – СПб. : Наука, 1991. – 335 с.
5. Уайт Л. *Избранное: Эволюция культуры* / Л. Уайт. – М. : РОССПЭН, 2004. – 1064 с.
6. Redfield R. *Memorandum for the Study of Acculturation* / R. Redfield, R. Linton, M. J. Herskovits // *American Anthropologist*. – 1936. – Vol. 38, № 1. – P. 149-152.
7. Петров М. К. *Язык. Знак. Культура* / М. К. Петров. – М. : Наука, 1991. – 328 с.
8. Солсо Р. *Когнитивная психология* / Р. Солсо. – 6-е изд. – СПб. : Питер, 2006. – 589 с.
9. Алексеев В. П. *Историческая антропология* / В. П. Алексеев. – М. : Высшая школа, 1979. – 217 с.
10. Воеводин А. П. *Эстетическая антропология* / А. П. Воеводин. – Луганск : ЛГУВД им. Э. А. Дидоренко, 2010. – 368 с.
11. Sternberg R. J. *Wisdom, Intelligence, and Creativity Synthesized* / R. J. Sternberg. – N. Y. : Cambridge University Press, 2007. – 227 p.